

אברהם והמלאכים

א. וַיֵּרָא אֵלָיו ה'?

המפגש בין אברהם והמלאכים בתחילת פרשתנו מעורר כמה וכמה בעיות, מקצתן ידועות ומפורסמות. בפסוק הפותח את הפרשה נאמר:¹

(א) וַיֵּרָא אֵלָיו ה' בְּאֵלֵי מִמְרָא וְהוּא יָשָׁב פֶּתַח הָאֵהָל כְּחַם הַיּוֹם:

ברם, מיד לאחר מכן מתוארת התגלות המלאכים לאברהם – לכאורה ללא קשר להיראות ה' אליו:

(ב) וַיֵּשָׂא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְבִים עָלָיו וַיֵּרָא וַיֵּרָץ לִקְרַאתָם מִפֶּתַח הָאֵהָל וַיִּשְׁתַּחוּ אַרְצָה: (ג) וַיֹּאמֶר אֶ-דָּנִי אִם נָא מְצֵאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אֵל נָא תַעֲבֹר מֵעַל עַבְדְּךָ: (ד) יִקַּח נָא מֵעַט מִיָּם וְרַחֲצוּ רַגְלֵיכֶם וְהִשְׁעֲנוּ תַחַת הַעֵץ:

מה הקשר בין שני הדברים? במפרשים יש כיוונים שונים. רש"י פירש שה' התגלה לאברהם כדי "לבקר את החולה", אך למעשה אין ידוע מה נאמר באותה התגלות (אם בכלל נאמר בה דבר מה), כי כשראה אברהם את המלאכים, פסק מ'שיחתו' עם הקב"ה ופנה לקבל את האורחים. הקושי בפירוש זה, שאם כן, אין כמעט קשר בין הפסוק הראשון לשאר הפרשה. וכבר הקשה חזקוני "שלא מצאנו בשום מקום לשון 'וירא' דלא כתיב בתריה [=אחריו] אמירה או דיבור".

כיוון אחר העלה הרמב"ם במורה הנבוכים (חלק ב פרק מב), על פי שיטתו "שכל מקום שנזכר ראיית מלאך או דבורו, שאין זה אלא במראה הנבואה או בחלום" (שם). לדבריו, היראות ה' אל אברהם היא כל מה שאירע אחר כך, ולפנינו כלל ואחריו פרטו: "אמר הכתוב תחלה כי נראה אליו השם במראות הנבואה. ואיך היתה המראה הזאת? כי נשא עיניו במראה והנה שלושה אנשים נצבים עליו..." (לשון הרמב"ן בהביאו את פירוש הרמב"ם בפירושו לפרשתנו). לפי פירושו, כל פרשת המלאכים הייתה במראה הנבואה, ולא במציאות.

הרמב"ן תוקף בחריפות ובאריכות רבה את גישת הרמב"ם בנושא.² מלבד הקושי התאולוגי, נתקלת שיטת הרמב"ם גם בקשיים פרשניים, והחשוב שבהם: "איך אמר 'וירא אליו ה'?! כי הנה לא נראה לו השם לא במראה ולא במחשבה!" (לשון הרמב"ן שם).

הרמב"ן עצמו הלך בדרך אחרת. לדעתו, גילוי השכינה היה עניין בפני עצמו, שכר לאברהם על קיום ברית המילה – בדומה להתגלות ה' לישראל ביום השמיני (ויקרא ט', כג) כשכר על השתדלותם במצוות המשכן: "ואין גלוי השכינה כאן וכאן לצוות להם מצוה או לדבור כלל, אלא גמול המצוה הנעשית כבר, ולהודיע כי רצה הא-להים את מעשיהם". פירוש הרמב"ן דומה לפירוש רש"י מבחינת היחס בין התגלות ה' להתגלות המלאכים: לפי שני הפירושים, מדובר בשתי התגלויות שאינן קשורות זו לזו. ואם כן, שאלת חזקוני על פירוש רש"י קשה גם על הרמב"ן.

בהמשך הפרשה עולים עוד קשיים, ולעת עתה נציין שניים מהם. ראשית, בתיאור ראיית המלאכים ופנייתו של אברהם אליהם נאמר:

(ב) וַיֵּשָׂא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְבִים עָלָיו וַיֵּרָא וַיֵּרָץ לִקְרַאתָם מִפֶּתַח הָאֵהָל וַיִּשְׁתַּחוּ אַרְצָה: (ג) וַיֹּאמֶר אֶ-דָּנִי אִם נָא מְצֵאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אֵל נָא תַעֲבֹר מֵעַל עַבְדְּךָ:

למי פנה אברהם במילה "א-דנני"?³ רש"י כבר ציין את שתי האפשרויות, ובכל אחת מהן יש קושי. אם הכוונה למלאכים, ולא לשם ה', מדוע עבר אברהם בהמשך הפסוק מלשון רבים ללשון יחיד? רש"י מבאר שאברהם פנה תחילה לשלושתם וכינה אותם בלשון חול 'אדוניי' (כפי שאומרים היום 'רבותיי'), ואז פנה לגדול שבהם, ואליו הוסיף את הבקשה. אבל הקושי בפירוש זה ברור: המעבר מדיבור לכל המלאכים לדיבור לגדול שבהם אינו מצוין בכתוב.

הפירוש השני שהביא רש"י הוא שזוהי לשון קודש: אברהם פונה לקב"ה ומבקש ממנו "להמתין לו עד שירוץ ויכניס את האורחים". פירוש זה נועז מבחינה רעיונית, ומכל מקום, אף הוא קשה מבחינה פרשנית: מיד בפסוק הבא אברהם אומר "יקח נא מעט מים ורחצו רגליכם והשענו תחת העץ" (פס' ד); מילים אלו מופנות כמובן למלאכים, ואם כן, גם לפי פירוש זה חסר בכתוב אזכור שינוי הנמען של הדיבור.

הקושי השני נוגע למספר המלאכים. בכל הפרק מדובר על שלושה אנשים. אבל בתחילת הפרק הבא נאמר: "וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַמְּלָאכִים סְדָמָה בְּעָרְב וְלוֹט יָשָׁב בְּשַׁעַר סְדָם" (ט', א) – והמלאך השלישי, להיכן הלך? רש"י כותב בסיום פרק "ח: "והשלישי שבא לבשר את שרה, כיון שעשה שליחותו נסתלק לו". ושוב קשה: אם נסתלק המלאך השלישי – מדוע לא נתפרש הדבר בכתוב?

1 ציטוטי הפסוקים בעיון זה הם מבראשית י"ח, אלא אם כן צוין אחרת.

2 בין היתר כתב הרמב"ן על גישת הרמב"ם: "ואלה דברים סותרים הכתוב, אסור לשומעם אף כי להאמין בהם". מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן חורגת מתחום הפרשה הזאת ונוגעת לפרשות רבות אחרות, שלמקצתן ציין הרמב"ן כאן במפורש; אך דבר זה אינו שייך לענייננו.

3 כאן הפרדנו בין האל"ף לדל"ת לפי הכרעת ההלכה שזהו שם קודש. אך מבחינה פרשנית ייתכנו שתי האפשרויות.

לאחר מכן פונים האורחים לדרכם, אך המלאך המייצג את ה' נשאר, על מנת ליידע את אברהם על מה שעתיד להתרחש בסדום:

(טז) וַיִּקְמוּ מִשָּׁם הָאֲנָשִׁים וַיִּשְׁקְפוּ עַל פְּנֵי סָדָם וַאֲבָרָהָם הִלֵּךְ עִמָּם לְשִׁלְחָם: (יז) וְה' אָמַר הַמַּכְסָּה אֲנִי מֵאַבְרָהָם אֲשֶׁר אָנִי עֹשֶׂה:

אם כן, בשלב זה החבילה מתפרדת – שני המלאכים האחרים יורדים לסדום, ואילו המלאך המייצג את ה' נשאר עם אברהם:⁶

(כב) וַיִּפְּנוּ מִשָּׁם הָאֲנָשִׁים וַיֵּלְכוּ סְדָמָה וַאֲבָרָהָם עֹדְנֵיו עִמָּד לְפָנָי ה':⁷

אברהם נושא ונותן עם ה' על הצלת סדום אם ימצאו בה צדיקים, ומשתם הדיון, נפרדים הוא והמלאך זה מזה:

(לג) וַיֵּלֶךְ ה' פֶּאֶשֶׁר כְּלָה לְדַבֵּר אֶל אַבְרָהָם וַאֲבָרָהָם שָׁב לְמִקְמוֹ:

ובינתיים מגיעים שני המלאכים האחרים לסדום:

וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַמַּלְאָכִים סְדָמָה בְּעֶרְבֹ... (ט"ט, א)

הנה כי כן, גישת הרשב"ם מיישבת היטב את כל הפרשה.

ב. הפתרון על פי גישת הרשב"ם

כל הבעיות שציינו, ועוד קשיים רבים אחרים, נפתרים בנקל על פי דרכו של רשב"ם בביאור הפרשה. חידושו של רשב"ם פשוט מאוד. לדעתו, אחד משלושת המלאכים מייצג את הקב"ה עצמו:

וירא אליו ה' – היאך? שבאו אליו שלשה אנשים שהיו מלאכים. שבהרבה מקומות כשנראה המלאך קורהו בלשון שכונה, כדכתיב 'כי שמי בקרב' (שמות כ"ג, כא) – שלוחו כמותו. וכן: 'וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה' (שם ג', ב), וכתוב שם 'וירא ה' כי סר לראות' (שם, ד).

במקומות רבים במקרא אנו מוצאים טשטוש בין הקב"ה ובין המלאכים, וכך מפרש רשב"ם גם כאן. ה' התגלה באמצעות המלאכים, והופעת שלושת האנשים היא פירוט הכותרת "וַיֵּרָא אֵלָיו ה'".⁴ אברהם רץ לקראתם ומקבל את פניהם כראוי, ואז שלושת האנשים פונים אליו: "וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֵיךְ שָׁרָה אֲשֶׁתְּךָ?" (פס' ט). ולאחר שהשיב אברהם "הֲנִי בְּאֵהָל", פונה אליו המלאך המייצג את ה':

(י) וַיֹּאמֶר שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַת חַיָּה וְהִנֵּה בֵן לְשָׁרָה אֲשֶׁתְּךָ...

שרה, ששמעה אף היא את הדברים (כמפורש בסיפא של פס' י: "וַיִּשְׁרָה שָׁמְעַת פֶּתַח הָאֵהָל וְהוּא אֲחֵרֶיּוּ"), מגיבה בחוסר אמון: "וַתִּצְחַק שָׁרָה בְּקִרְבָּהּ לֵאמֹר אַחֲרַי בְּלִתֵּי הֵיטָה לִּי עֲדָנָה וְאֵדְנִי זָקֵן" (פס' יב), והמלאך המייצג את ה' תמה על כך:

(יג) וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָהָם לָמָּה זֶה צָחֲקָה שָׁרָה לֵאמֹר הֲאֵף אֲמַנָּם אֶלְד וְאֲנִי זָקְנָתִי: (יד) הֲיִפְלֵא מִה' דָּבָר לְמוֹעֵד אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַת חַיָּה וְלִשְׁרָה בֵן:

כך יובן גם המשך הסיפור:

(טו) וַתִּכְחַשׂ שָׁרָה לֵאמֹר לֹא צָחֲקָתִי כִּי יֵרָאָה וַיֹּאמֶר לֹא כִּי צָחֲקָתִי:

ויכוח זה בין האורח הזר לבין שרה אכן התנהל בפועל. שרה לא הבינה מי העומד לפניה, ולכן הכחישה את צחוקה הפנימי. אבל המלאך המייצג את ה', בוחן כליות ולב, מטיח בפני שרה את האמת, שאכן צחקה. ואף זו הוכחה חותכת לשיטת רשב"ם, שהרי אם אין הקב"ה מן המלאכים, והוא התגלה לאברהם בנפרד, כיצד שמעה שרה את תמיהתו "לָמָּה זֶה צָחֲקָה שָׁרָה"? ואם הייתה התגלות מיוחדת של ה' לאברהם ולשרה גם יחד, כיצד יכלה שרה להכחיש את הדובר? רק אם ננקוט שאחד האנשים הוא מלאך המייצג את ה', יובן מהלך הפרשה בפשטות.

4 גם לפי פירוש זה לפנינו כלל ופרט, כמו אצל הרמב"ם. אלא שלפי פירוש הרמב"ם, שלושת המלאכים הופיעו במראה הנבואה, ומראה זה הוא היראות ה' – דבר שיש בו, כאמור, קושי פרשני. ואילו לפי פירוש רשב"ם, ה' נראה לאברהם על ידי מלאכים שהופיעו לפניו במציאות.

5 וכדברי רשב"ם שם: "וירא ה' – המלאך, גדול שבהם".

6 וכדברי רשב"ם (פס' טז): "ויקמו משם האנשים – שנים מהם הלכו לסדום, כדכתיב 'ויבאו שני המלאכים סדומה', וגדול שבהם היה מדבר עם אברהם. וזהו שכתוב בו 'וה' אמר המכסה אני' וגו', וכן 'אברהם עודנו עומד לפני ה' – שני פסוקים אלו מדברים בשלישי".

7 רש"י מציין: "והלא לא הלך לעמוד לפניו, אלא הקב"ה בא אצלו ואמר לו 'עקת סדום ועמורה כי רבה', והיה לו לכתוב 'וה' עודנו עומד לפני אברהם'?! אלא תיקון סופרים הוא זה (אשר הפכוהו ז"ל לכתוב כן)". לדבריו, כוונת הפסוק היא שה' עודנו עומד לפני אברהם, אלא שמשום כבודו של ה' בא כאן "תיקון סופרים" והפך את הניסוח. על פי דרכו של הרשב"ם, הדבר מתבאר היטב: "ויפנו משם האנשים" – דהיינו שני המלאכים שאינם מייצגים את ה' – "וילכו סדמה"; אבל המלאך המייצג את ה' – עודנו עומד לפני אברהם (ויש כאן וי"ו הניגוד).

המילים המובאות בסוגריים בצייטוט מרש"י נוגעות לדיון נרחב על עצם התופעה של 'תיקון סופרים', או בשמה האחר: 'כינה הכתוב'. שני השמות הללו מבטאים שתי תפיסות שונות מבחינה מהותית בביאור התופעה. במדרשי ההלכה התופעה נקראת "כינה הכתוב" (עייין למשל מכילתא דרבי ישמעאל בשלח מסכתא דשירה פרשה ו), ונראה שהכוונה שהכתוב עצמו עשה את השינוי. מדרשי האגדה, לעומת זאת, נוקטים במונח "תיקון סופרים" (עייין למשל שמות רבה פרשות יג וטא), ומשמע שמדובר בתיקון מתקופה מאוחרת יותר; וכן מפורש במדרש תנחומא (בשלח פרשה טז): "וכנהו הכתוב שהוא תיקון סופרים אנשי כנסת הגדולה"; וכן משמע מדברי רש"י במילים שבסוגריים.

לדיון נרחב בעניין ראה מנחת שי על זכריה ב', יב, השולל בתוקף את האפשרות שמדובר בתיקון מאוחר. כמובן, תפיסה זו היא העומדת מאחורי הדעה שמילים אלו אינן מפירוש רש"י המקורי, ויש למחקן.

מכל מקום, לפי הגרסה שבסוגריים, 'תיקון הסופרים' המאוחר נותן טעם לשבח בענייננו: בפסוק המקורי נאמר 'וה' עודנו עומד לפני אברהם', והכוונה הייתה להתגלות ה' כמלאך, הנראה כאיש; אבל לאחר מעשה, משנודע שאותו מלאך מייצג את הקב"ה, היה מקום לתיקון סופרים זה.

לסיום ראוי לציין שראב"ע שלל לחלוטין את עצם התופעה וכתב כי "גם בפירושים הישירים אין צורך לתיקון סופרים" (הקדמה לפירוש התורה, הדרך החמישית), רוצה לומר: אין שום צורך לשנות את המילים, וכל המקומות שנידונו כ'תיקון סופרים' יכולים להתפרש כפשוטם (ובנידונו: שאברהם עומד לפני ה').

הבטחה זו לא הייתה יכולה להינתן בהתגלות ישירה, שהרי דווקא ההתחזות לאורחים היא שזיכתה בה את אברהם.

מצד שני, משעה שהתבררה לו, במהלך הסיפור, הזוהר האמתית של הניצבים לפניו, הועמד אברהם בניסיון שני, בשמעו על הכיליון הצפוי לסדום: האם ישתוק למשמע הגזרה הצפויה, או שמא עתה, בידעו כי לפני ה' הוא עומד, ינסה להמתיק את דינם של אנשי העיר?

(יז) וְהָאָמַר הַמְכֶסֶה אֲנִי מֵאַבְרָהָם אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה:
(יח) וְאַבְרָהָם הָיוּ יְהִי לְגוֹי גְדוֹל וְעֲצוּם וְנִבְרַכְנוּ בּוֹ
לֵל גוֹי הָאֲרֶץ... (כ) וַיֹּאמֶר ה' זַעֲקֵת סָדָם וְעַמָּהּ כִּי
רָבָה וְחֲטָאתָם כִּי כָבְדָה מְאֹד:

מבחן זה הפוך בדיוק מן המבחן הראשון. המבחן הראשון היה כיצד ינהג אברהם במלאכים דווקא מפני שחשבם לבני אדם. המבחן השני הוא מה יהיה יחסו לאנשי סדום בידעו כי לפניו עומד המלאך המייצג את ה', שבכוחו לבטל את הגזרה.

ואכן, אברהם עומד היטב גם במבחן השני. הוא מנהל עם הקב"ה 'משא ומתן' ארוך, עד שהוא מקבל הבטחה כי אם יימצאו עשרה צדיקים בתוך העיר, לא ישחית ה' את העיר בעבורם.

מה שמחבר בין שני הסיפורים הוא האפיון המיוחד שמאפיין הקב"ה את אברהם בתווך, בין שני הניסיונות:

(יט) כִּי יִדְעֵתִי לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת בְּנֵי וְאֶת בֵּיתוֹ
אֲחֵרָיו וְשָׁמְרוּ דְרָךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט לְמַעַן
הִבִּיא ה' עַל אַבְרָהָם אֶת אֲשֶׁר דָּבַר עָלָיו:

בשורת הזרע הובטחה לאברהם כי ה' ידע שאברהם יצווה את זרעו לשמור את דרך ה' – שהיא, בשתי מילים: "צדקה ומשפט". השילוב של עשיית צדקה וחסד מצד אחד עם שמירת אמת ומשפט מצד שני הוא היסוד המרכזי בבחירת אברהם. שילוב זה בא לידי ביטוי בשני הסיפורים הקשורים במלאכים: צדקה – בהכנסת האורחים החמה; ומשפט – ביציאה להגנתם של אנשי סדום בטענה "חללה לך מעשית פדבר הזה להמית צדיק עם רשע והיה כצדיק פרשע חללה לך המשפט כל הארץ לא יעשה משפט" (פס' כה). שתי התכונות הללו של אברהם התגלו בסיפור המיוחד של היראות ה' אליו על ידי המלאכים.

ברם, עדיין יש לבחון שאלה אחת: כלום ידע אברהם למן הרגע הראשון שהאנשים שלפניו הם בעצם מלאכים, ואחד מהם מייצג את הקב"ה?

נראה שבתחילת הפרשה אכן חשב אברהם את המלאכים לאנשים רגילים, ולכן נהג בהם במנהגי הכנסת האורחים המקובלים כלפי בשר ודם. מצד שני, ברי שבשלב כלשהו הבין כי ה' הוא העומד לפניו, שאם לא כן, לא היה יכול לשאת ולתת עמו על סדום. ובכן, מתי הכיר אברהם כי ה' הוא הנראה אליו?

מסתבר שהשינוי חל כששם ה' מפורש לראשונה בפרשה, תוך רמיזה ברורה כי ה' הוא שמדבר עם אברהם: "ויאמר ה' אל אברהם למה זה צחקה שרה לאמר האף אמנם אלד ואני זקנתי. היפלא מה דבר למועד אשוב אליך קצת חיה ולשרה בן" (פס' יג-ד). ה' אומר במפורש כי לא יפלא ממנו לשוב בעוד שנה ולראות בן לשרה, וכאן כבר היה על אברהם להבין שה' הוא הדובר אליו.⁸

ג. דרך ה' לעשות צדקה ומשפט

לסיום עלינו לברר: מה הערך שבהתגלות זו? מדוע נראה ה' לאברהם בדמות אנשים רגילים? מדוע לא ניתנו שתי הבשורות, בשורת הזרע ובשורת סדום, בהתגלות ישירה?

נראה שהתנהלות הסיפור מהותית להבנת שני חלקיו. הבטחת הזרע בפרקנו נראית כקשורה ישירות להכנסת האורחים של אברהם. בשכר מעשה החסד הזה, שנעשה במסירות וברגישות, זכה אברהם להבטחת הזרע.⁹ אם כן,

⁸ אמנם כבר בשעה שפגש אברהם במלאכים פנה אליהם: "א-דני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך". לעיל עמדנו על הקושי שבמילה זו ועל שתי האפשרויות לפירושה – כשם קודש או כשם חול. אם מדובר בשם קודש, הרי שאברהם אומר, למעשה, כי הוא יודע שהאיש שלפניו מייצג את ה'.

עם זאת, ראוי לשים לב שלכל אורך הפרשה – הן בדיבורו הראשון (פס' ב) הן במשא ומתן על סדום – אברהם פונה אל הקב"ה בשם אדנות (בעוד שהכתוב מכנה את הקב"ה תמיד בשם הו"ה). מסתבר ששימוש זה קשור להופעת הקב"ה על ידי מלאך, בדמות איש.

ועל פי דרכנו, אולי יש מקום להציע שהמילה "א-דני" שבפנייה הראשונה למלאכים ראויה להיקרא קריאה כפולה. במקור נקט אברהם, שטרם הבין כי ה' הוא העומד לפניו, לשון חול בגוף שני – "אדוני" – וכונתו הייתה למלאך המרכזי (שגם בדמותו האנושית נדמה, כנראה, כאיש החשוב שבחבורה). אך לאחר שהתברר לאברהם שעומד לפניו מלאך המייצג את ה', נוקדה המילה בקמץ – "א-דני" – באופן שאפשר לקרוא הן כלשון חול הן כלשון קודש.

[דבר דומה מצינו בגדעון: "וירא אליו מלאך ה' ויאמר אליו: ה' עמך גבור החיל! ויאמר אליו גדעון: בי אדני! ויש ה' עמו?!!... ויפן אליו ה' ויאמר: לך בלחך זה והושעת את ישראל... ויאמר אליו: בי א-דני! במה אושיע את ישראל?...?" (שופטים ו', יב-טו). שם מפורש בכתוב שרק מאוחר יותר הבין גדעון "כי מלאך ה' הוא" (שם, כב). ואולי אמר גדעון פעמיים "אדוני", ומכיוון ששנה בלשון זו, היה סיפק ביד הכתוב לכתוב במפורש את שתי הקריאות: בפעם הראשונה ניקד בחריק, כפי שאמר גדעון בפועל; ובפעם השנייה ניקד בקמץ. העורך.]

⁹ אמנם ה' הבטיח לאברהם זרע גם בפרק הקודם, אבל שני הסיפורים מבטאים שתי בחינות שונות בהבטחת הזרע לאברהם, וכבר עמד על כך ידידי הרב יוני גרוסמן בשיעורו לפרשת לך-לך באתרא קדישא הדין, ראה